

GEIST GOTTES – GEIST CHRISTI. ÖKUMENISCHE ÜBERLEGUNGEN ZUR FILIOQUE-KONTROVERSE, izd. Lukas Vischer, Frankfurt a. M.: Otto Lambeck, 1981., str. 165.

Posljednjih godina oživio je interes zapadnih teologa za nauku o Trojstvu. Istina, o toj se temi ne raspravlja s onim istim žarom s kojim su o njoj raspravljali teolozi četvrtog i petog stoljeća, ali je sadašnje zanimanje za tu temu u snažnom kontrastu prema ravnodušnosti s kojom su joj zapadni teolozi – napose protestantski – godinama prilazili. Izraz toga oživljenog interesa za nauku o Trojstvu su i dvije radne konferencije o problemu *filioque*, koje su godine 1978. (26–28. kolovoza) i 1979. (24–27. svibnja) održane pod okriljem Svjetskog saveza Crkava u Schloss Klingenthalu u Francuskoj. Na njima su sudjelovali teolozi iz istočne Crkve i različitih zapadnih crkava. Referate s te dvije konferencije zajedno s izvještajem izdao je Lukas Vischer pod naslovom *Geist Gottes – Geist Christi. Ökumenische Überlegungen zur Filioque-Kontroverse*.

Referati su u knjizi raspoređeni u tri dijela. U prvom dijelu Dietrich Ritschl (kalvin) i Markos A. Orphanos (pravoslavac) govore o povijesnim aspektima kontroverse. Drugi je dio posvećen razvoju shvaćanja problema *filioque* u različitim crkvenim tradicijama. Tu se nalaze članci Andrea de Halleuxa (rimokatolik), A. M. Allchina (anglikanac), Kurta Staldera (starokatolik), Alasdaira Herona (kalvin) i Borisa Bobrinskoya (pravoslavac). Od referata u drugom dijelu prvi i posljednji se isto tako dobro mogli uvrstiti i u treći dio knjige u kojemu Jean-Miguel Garrigues (rimokatolik), Herwig Aldenhoven (starokatolik), Jürgen Moltmann (kalvin) i Dimitru Staniloae (pravoslavac) pokušavaju ukazati na nove mogućnosti za rješenje problema izlaska Duha.

Cjeloviti prikaz knjige bi radi njezine ne baš sasvim harmonične polifonosti zahtijevao mnogo prostora. Stoga svoj kritički prikaz želim ograničiti na dva referata iz posljednjeg dijela i na Izvještaj s konferencije. Prije toga samo nekoliko riječi o važnosti problema *filioque*.

Konferencije u Schloss Klingenthalu održane su u uvjerenju da je uspostavljanje jedinstva između istočne i zapadne Crkve „nezamislivo ako se ne postigne sporazum o formalnoj i sadržajnoj opravdanosti formule *filioque*“ (7). Kao što je poznato, problem *filioque* se formalno sastoji u tome što je zapadna Crkva, objašnjenja radi, dodala nicej-

sko-konstantinopoljskom vjeroispovijedanju (koje je naglasilo božanstvo Duha, ali je ostavilo nedorečenom narav odnosa između Sina i Duha) riječ *filioque*. Istočna Crkva smatra taj dodatak nekanonskim zato što ne počiva na odluci ni jednog ekumenskog koncila. Štoviše, za većinu u pravoslavnoj Crkvi formalna strana problema *filioque* nema samo crkvenopravni aspekt, već također i moralni aspekt. Tako je *filioque* postao simbolom „moralnog bratoubojstva“, kako su to znali kazati neki slavofili. Ovdje nije mjesto da se ulazi u kompleksno pitanje opravdanosti takva stava. Knjiga *Geist Gottes – Geist Christi* tiče se primarno sadržajnog aspekta problema *filioque*. Taj se odnosi na pitanje da li je samo Otac izvor (*pege*) Duha Svetoga (tzv. monopatrizam) ili je to također i Sin (tzv. filiokvizam). Te razlike u shvaćanju izlaska Duha povezane su s različitim shvaćanjima Trojstva koja su duboko uvriježena u obim tradicijama.

U naše vrijeme mnogi teolozi dovode u pitanje *teološki* smisao raspravljanja o problemu *filioque*. C. F. D. Moule, na primjer, naziva stoljetnu diskusiju o tom problemu cjepidlačenjem. Ni jedan od autora knjige *Geist Gottes – Geist Christi* ne slaže se s njim. S druge strane, ni jedan od autora ne ide tako daleko da bi, poput Losskyja, sveo sve antropološke, duhovne i eklezijalne razlike između Istoka i Zapada na različito shvaćanje problema *filioque*. No Lossky je utjecao na većinu autora ove knjige. Oni smatraju da se o problemu *filioque* ne može govoriti kao da on ne utječe na niz teoloških odluka o misiji, strukturi Crkve, etici.

U svom članku *Katholischer Standpunkt zur gegenwärtigen Situation des Filioque-Problems* Garrigues smatra da je u traganju za rješenjem problema *filioque* najbolje ne dati se zavesti niti skolastičkim niti palmićanskim shvaćanjem tog problema. Rješenje treba tražiti kod teologa još nerazdijeljene Crkve. S tim u skladu Garrigues smatra da je jedini dogmatski sadržaj nicejsko-konstantinopoljskog vjeroispovijedanja konspupstancijalnost Duha kao treće osobe Trojstva. Da bi pobliže objasnio tu „zajedničku vjeru otaca Istoka i Zapada“ Garrigues se pod utjecajem Bolotov koristi slijedećom formulom: „Duh Sveti izlazi od Oca (...) ukoliko je on onaj koji rađa jedinoga Sina“ (128). U toj formuli dolazi do izražaja kako monarhija Oca tako i red. (*taxis*) osoba Sina i Duha. Garrigues stoga smatra kako se jedini *dogmatski* sadržaj, koji se prema vjeroispovijedanju Crkve i na temelju Pisma i zajedničkog svjedočanstva otaca može htjeti izraziti riječju *filioque*, sastoji u tome „da je Duh Sveti izašao od

Oca (*ekpareoumenon*) ukoliko je ovaj Otac, tj. ukoliko rađa jedinoga Sina" (123). Formula *filioque*, dakle, određuje samo ovisnost Duha o rađanju Sina, a ne dogmatizira način te ovisnosti. Formule koje objašnjavaju način te ovisnosti Garrigues, oslanjajući se opet na Bolotova, naziva *theologumena*. U tom smislu su istočna i zapadna teološka formula (*ek tou Patros dia tou Yiou ekpareoumenon* i *ex Patre Filioque procedit*), istočno ili zapadno tumačenje vjeroispovijedanja, samo što istočna formula označava *negativni uvjet* a zapadna *pozitivni uvjet* posredovanja Sina pri izlasku Duha od Oca. Garrigues ide čak tako daleko da te dvije formule naziva dvjema varijantama jednog te istog *theologumena*.

Koliko Garriguesov prijedlog predstavlja stvarno rješenje zavisi od toga da li je katolička Crkva u stanju da reducira dogmatski sadržaj *filioque* formule na činjenicu da Duh Sveti izlazi od Oca ukoliko Otac rađa jedinoga Sina.

Garrigues u svome članku u stvari ne nudi novo teološko rješenje problema *filioque*. On u suštini pledira za toleriranje obiju tradicija kao legitimnog načina da se interpretira nicejsko-konstantinopoljsko vjeroispovijedanje. Moltmannov članak predstavlja konstruktivni pokušaj teološkog rješenja problema *filioque*. Pri tome on traži srednji put između istočne i zapadne tradicije. (Svoje shvaćanje tog problema Moltmann je detaljnije iznio u svojoj najnovijoj knjizi *Trinitat und das Reich Gottes. Zur Gotteslehre*, München: Kaiser 1980.)

Sljedeći zapadnu tradiciju, Moltmann u svome članku *Dogmatische Vorschläge zur Lösung des Filioque-Streits* uzima za pretpostavku svoga shvaćanja problema *filioque* identitet imanentnog i ekonomskog Trojstva. To je, prema Moltmannu, implicirano u novozavjetnoj izjavi: „...on vjeran ostaje. Ta ne može sebe zanijekati" (2 Tim 2,13). Prema Ivanu 15,26, Duh izlazi od Oca; Otac je jedini izvor božanstva. Nadovezujući se na Bolotova, međutim, Moltmann smatra kako činjenica da Duh izlazi od Oca pretpostavlja „(1) rađanje Sina, (2) postojanje Sina i (3) međusobni odnos Oca i Sina" (147). Sin je dakle, logička pretpostavka i uvjet (Bolotov!) izlaska Duha od Oca.

Da bi preciznije odredio odnos između Sina i Duha Moltmann pokušava napraviti razliku između *postojanja* (Existenz, *hypostasis*, *hypraxis*, *persona*) i *relacionog oblika* (Gestalt, *eidōs*, *proson*, *facies*). Oca shvaća kao jedini izvor božanskog postojanja Duha, a Oca zajedno sa Sinom kao izvor relacionog oblika Duha. Tekst nicejsko-konstantinopolj-

skog vjeroispovijedanja *a Patre Filioque procedit* treba prema Moltmannu razumjeti na sljedeći način: „...izlazi od Sinovljeva Oca te od Oca i od Sina prima oblik."

Moltmannov naglasak na Sinovljevu Ocu kao izvoru božanstva vrlo je značajan zato što se na taj način određivanje sadržaja riječi „otac", kada se ona upotrebljava da označi prvu osobu Trojstva, ne prepušta slučaju, već prema ustaljenoj slici oca u pojedinom društveno-povijesnom kontekstu. Izvor božanstva jest onaj kojega je Isus kao Sin oslovljavao s toplim izrazom *abba* – tata! Time se izbjegava poistovjećivanje prve osobe Trojstva s despotički autoritativnim ocem, *monarhom* Božanstva – poistovjećivanje koje se lako daje ideološki zlouporabiti (npr. kao opravdanje teokracije).

Manje zadovoljava Moltmannovo razlikovanje između postojanja i relacionog oblika. Problemi se javljaju kada se riječ „oblik" (Gestalt) hoće ispuniti sadržajem. Moltmann to čini samo na jednom mjestu kada, za razliku od postojanja kao *ontološkog* pojma, određuje oblik kao *estetski* pojam. Na ključni problem mogućnosti lučenja postojanja i oblika on ne daje odgovora. Na taj nedostatak u Moltmannovu članku ukazao je i Staniloae.

Zajedno s cjelokupnom zapadnom tradicijom Moltmann je suočen s još jednim problemom na koji je ukazalo više teologa na konferencijama. Novozavjetna egzegeza otkriva posljednjih godina pneumatološku dimenziju kristologije. (Dovoljno je spomenuti knjigu Jamesa Dunna *Jesus and the Spirit*.) Prema Lukinu evanđelju, čitava Isusova služba stoji pod znakom i vodstvom Duha. Isus nije samo darovatelj, već također i primatelj Duha. Ta se činjenica postavlja zapadnoj teologiji kao problem zato što je jedna od njezinih pretpostavki identitet imanentnog i ekonomskog Trojstva. Zapadna tradicija suočena je dakle s pitanjem posredstva Duha pri rađanju Sina. Tradicionalni filiokvizam može jednako slabo integrirati u sebe posredovanje Duha pri rađanju Sina kao što to može učiniti i Moltmann. U oba slučaja Sin je shvaćen kao pretpostavka Duha.

Jedna od središnjih tvrdnji u *Izvještaju* s konferencija (koga je Svjetski savez crkava odlučio poslati svim svojim članicama na razmatranje), jest da odnos između Isusa i Duha, te stoga i između Sina i Duha, nije jednostran (ovisnost Duha o Sinu), već uzajaman. Međutim, poput samih referata, izvještaj više pledira za takvo shvaćanje odnosa između Sina i Duha nego što daje konkretno rješenje tog problema. Stoga ostaje jedan od važnih zadataka zapadne, a u manjoj mjeri i

istočne teologije da nađe konkretne mogućnosti za pozitivno vrednovanje uloge Duha u rađanju Sina.

Izveštaj također ukazuje na neke važne posljedice uzajamnog uvjetovanja Sina i Duha na život Crkve. Činjenica ovisnosti Duha o Sinu trebala bi poslužiti kao zaštita protiv nekontroliranog karizmatičkog oduševljavanja. (Tako je i Luther isticao izlazak Duha od Sina da bi se suprotstavio montanističkim tendencijama u vrijeme reformacije.) S druge strane, ovisnost Sina o Duhu trebala bi funkcionirati kao obrana protiv autoritativnog institucionalizma. Takvo „funkcionaliziranje“ nauke o Trojstvu ograničene je vrijednosti. Zapadna se Crkva jednako slabo uspjela obraniti od montanističkih tendencija kao što se istočna Crkva uspjela obraniti od autoritativnog institucionalizma.

Izveštaj također sadrži konkretne prijedloge koji bi trebali poslužiti zapadnoj Crkvi da se u svome shvaćanju Trojstva približi istočnoj Crkvi. Ti se prijedlozi uglavnom baziraju na Moltmannovu rješenju problema *filioque*. Tako se predlaže da se za Duha ne kaže da on a *Patre Filioque procedit* jer se tom formulom zanemaruje razlika između odnosa Duha i Oca i Sina i Oca. Izveštaj predlaže da se kaže kako izlazak Duha pretpostavlja odnos između Oca i Sina. Tu se vidi koliko su gledišta Bolotova bila značajna ne samo za pojedine sudionike konferencije, već i za sam Izveštaj.

Za žaliti je što Izveštaj ne sadrži odgovarajuće prijedloge koji bi trebali pomoći istočnoj Crkvi da se približi zapadnoj. Ta činjenica realno odražava i sadržaj referatâ. Dok se teolozi iz zapadne tradicije pokušavaju približiti istočnoj, teolozi iz istočne tradicije ostaju čvrsto na stajalištu monopatrizma. Dobar primjer toga je članak od Staniluaea. U njemu se, u odgovoru na Garriguesov prijedlog (1) *ek monou tou Patros* uzdiže na razinu dogme, a *filioque* se spušta na nivo krivovjerja.

Izveštaj završava preporukom da sve zapadne Crkve (slijedeći primjer starokatolika) prihvate nicejsko-konstantinopoljsko vjeroispovijedanje u njegovu izvornom obliku kako bi cijelo kršćanstvo istim riječima ispovijedalo svoju vjeru u Duha Svetoga. Taj prijedlog zasniva se na uvjerenju da je dodatak *filioque* na Zapadu služio primarno da precizira sadržaj vjeroispovijedanja.

Prijedlogom da se iz nicejsko-konstantinopoljskog vjeroispovijedanja izostavi *filioque* ne želi se sugerirati da se zapadne Crkve odreknu svoga shvaćanja Trojstva. Smatra se samo da bi se izostavljanjem uspostavilo po-

vjerenje između zapadne i istočne Crkve, što je nužna pretpostavka dijaloga koji bi trebao uslijediti.

Knjiga *Geist Gottes – Geist Christi* značajan je doprinos međusobnom razumijevanju Istoka i Zapada u shvaćanju međutrinarnih odnosa. Ona u sebi ne sadrži sva rješenja. Zato je treba shvatiti kao poticaj na dalje razmišljanje o tom složenom i važnom problemu. Zadatak je nas kršćana da se potrudimo da nas nauka o onome koji bi nas trebao sjedinjavati (Ef 4) ne razdvaja.

Miroslav VOLF

D.J. HARRINGTON: GOD'S PEOPLE IN CHRIST. NEW TESTAMENT PERSPECTIVES ON THE CHURCH AND JUDAISM, Philadelphia, Fortress Press 1980, 126 str.

Autor je američki isusovac, profesor Novog zavjeta na Weston School of Theology u Cambridgeu, država Massachusetts, SAD. Glavni je urednik časopisa *New Testament Abstracts*, piše znanstvene članke u američkim časopisima s područja NZ.

Knjiga je izašla u filadelfijskom nizu *Overtures to biblical Theology* koji uređuju katolički i protestantski bibličari. Obraduje povijesno-teološku povezanost prve Crkve sa židovskim narodom i donosi zaključke koji iz toga slijede za današnju Crkvu. Polazna mu je točka da se novozavjetna zajednica osjećala i prozvala narodom Božjim na temelju svoje vjere u mesijanstvo Isusa koji je ispunio Božja obećanja dana povijesnom Izraelu. U prvom poglavlju (Problemi i mogućnosti, str. 1–15) polazi od svijesti povijesnog Izraela da je narod, i to narod Božji, te od važnosti kršne vjere u Isusa Mesiju i Gospodina za novozavjetnu zajednicu. U drugom poglavlju (Kraljevstvo Božje i Crkva u Isusovu propovijedanju, 17–31) odbacuje Loisyjevu tvrdnju da je Isus propovijedao kraljevstvo Božje a nastala je hijerarhijski strukturirana Crkva. Ispituje pojam kraljevstva Božjega u Prvoj Henohovoj i Mojsijevu uznesenju, te ističe da je bitna novost kod Isusa što kraljevstvo, uz buduću, ima i sadašnju dimenziju koja se sastoji u njegovim djelima i riječima. Katoličku tvrdnju da je povijesni Isus osnovao hijerarhijski strukturiranu Crkvu preriče bibličarski u tvrdnju da povijesni Isus nije kanio skućiti svoj ministerij unutar strogo zatvorene vjerske organizacije ili „rutinizirane karizme“, kako bi rekao sociolog Weber, ali je Bog po